

EPIDEMICS IN TRANSYLVANIA AND BANAT IN THE AGE OF LIGHTS. PROTECTION MEASURES. QUARANTINE

Sorin Bulboacă

Assoc. Prof., PhD, "Vasile Goldiș" Western University of Arad

Abstract: The epidemics of plague have negatively affected the population of Transylvania and Banat, on several occasions, in the age of the Lights. The study aims to explain the social and economic impact of epidemics in society as well as the effectiveness of sanitation measures taken by the Habsburg authorities to stop their spread. In the years 1709-1711, a great plague epidemic broke out in Transylvania, which rapidly spread across the province. Several Gypsies from Gheorghieni (Harghita) who fled to Moldova in the context of the battalions of the courtiers with the Austrian troops were contaminated with the plague bacillus and, turning back, spread the disease. Between 1717-1719, a terrible epidemic of plague gradually ran across Transylvania, except Bistrita, causing tens of thousands of deaths. Between 1737 and 1739, the plague left again Transylvania and Banat. For the eighteenth century, the Habsburg authorities took effective measures to stop epidemics by organizing quarantines at the borders of the Empire, including Banat, in Jupalnic. Johann Kaspar Steube (1747-1795), a German traveler who traveled through our parts between 1772-1781, described with great detail the living conditions and severe protection measures taken by the authorities to stop the infiltration of diseases and epidemics in the Empire, in especially to avoid direct contact between the plague and the healthy ones.

Keywords: epidemics, plague, mortality, contagion, quarantine

Introducere

Studiul își propune să evedențieze, pe baza izvoarelor și a literaturii de specialitate, impactul epidemiilor de ciumă în societatea vremii, în secolul Luminilor, precum și luarea primelor măsuri serioase, eficiente de protecție, de către autoritățile urbane și cele imperiale, habsburguice, prin instituirea și organizarea carantinelor, la marginea Transilvaniei și Banatului.

Carantine contra ciumei în Europa Luminilor

Ciuma, o epidemie cunoscută din antichitate și Evul Mediu, a făcut numeroase victime și în secolul Luminilor. Marea epidemie de ciumă care a izbucnit la Moscova, în anul 1771, a fost provocată, probabil, de soldații ruși care s-au îmbolnăvit în timpul războiului cu Imperiul Otoman, desfășurat între 1768-1774. Odată cu apariția noilor porturi ale Rusiei la Marea Neagră, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, una dintre cele mai presante probleme a devenit aceea de a stopa răspândirea flagelului ciumei din Anatolia și Imperiul Otoman, unde molima apărea frecvent și răspunsul autorităților era inefficient și inadecvat, prin inspecții detaliate ale bunurilor și persoanelor la intrarea în orașele rusești.

După apariția flagelului ciumei în Vestul Europei, în epoca modernă au fost create și primele sisteme finanțate din bani publici pentru a bloca extinderea epidemiei. Deși cauzele bolii și

mecanismele de răspândire ale ciunei rămâneau obscure, s-a descoperit destul de repede că izolarea celor infectați, de obicei pentru un interval de 40 de zile (de unde și termenul francez **quarantine**) ducea la stingerea epidemiei. Persoanele contaminate mureau dar restul locuitorilor scăpau. Prima carantină a fost instituită la Veneția în anul 1403, dar ulterior, în veacul al XVI-lea, au fost deschise stabilimente similare și în alte porturi mediteraneene, printre care Genova și Marsilia. Dar sistemul carantinei a fost introdus în regiunea Mării Negre abia în secolul al XVIII-lea¹.

În veacul Luminilor, orașul francez Marsilia deținea cel mai sofisticat și mai eficient sistem de carantină din Europa și tocmai acest model a fost reprodus pe scară largă în Rusia. Sistemul francez aplicat în Marsilia se baza pe aplicarea a 5 principii de bază: izolarea tuturor vaselor care se pregăteau să intre în port și examinarea lor preliminară; determinarea condițiilor medicale din portul de îmbarcare; evaluarea atentă a posibilităților de infectare în portul de origine sau pe drum; segregarea strictă de restul populației a persoanelor și bunurilor nou – venite; separarea în continuare a pasagerilor infectați de cei care nu dădeau semne de îmbolnăvire.

Toate navele care veneau din Levant sau din alte zone suspecte erau obligate să ancoreze în afara portului. Prin intermediul unei pâlnii, un oficial local cerea informații privind portul de origine, numele vasului și al căpitanului, tipul încărcăturii și certificatul de sănătate (document emis de consulul francez în portul de îmbarcare, ce atesta condițiile de pe navă, document de a cărui obiectivitate diplomatul răspundea cu viața).

Pe lângă certificatul de sănătate, durata carantinei depindea de mai mulți factori. O încărcătură de bunuri despre care se credea că răspândesc ciuma (lâna, bumbacul, alte fibre, pielea și blănurile) trimitea aproape sigur vasul în carantină. Conta și locul, portul de îmbarcare. Se considera că vasele care veneau din Maroc și Egipt prezintă riscuri minime dar corăbiile care veneau din Istanbul sau din porturile din Marea Neagră trebuiau să rămână în carantină 40 de zile. La care se adăugau 3 săptămâni în aer liber pentru orice tip de marfă, indiferent de tipul de certificat și de natura mărfii².

Epidemii de ciumă în Transilvania, Banat și părțile vestice în veacul Luminilor

Lipsurile în procurarea hranei adecvate au cauzat în anul 1704, mai ales în rîndul locuitorilor din Munții Apuseni, o epidemie de scorbut, studiată atent de renumitul medic sibian Samuel Koleseri. După raportul ambasadorului venețian din Viena, către doge, din 7 ianuarie 1706, în Transilvania s-ar fi răspândit și ciuma, afectând efectivele trupelor austriece trimise împotriva cuurușilor lui Francisc Rakoczi. În același an (1706), ciuma făcea ravagii în Țara Românească, după cum descrie cronică lui Radu Greceanu, afectând mai leas capitala, București, domnitorul Constantin Brâncoveanu stabilindu-se, până în toamnă, în orașul Târgoviște³. Ciuma a răbufnit din nou în Țara Românească în anul 1708, cuprinzând mai multe orașe, printre care București și Giurgiu (unde au murit 6000 de oameni)⁴.

În anii 1709-1711, în Transilvania a izbucnit și o mare epidemie de ciumă, care a proliferat cu repeziciune în întreaga provincie. Câțiva țigani din Gheorghieni (Harghita) care s-au refugiat în Moldova, în contextul luptelor curușilor cu trupele austriece, au fost contaminați cu bacilul ciunei și întorcându-se înapoi au răspândit boala. În pofida carantinei impuse de autorități, un negustor din Sighișoara, care cumpăraseră piei la Gheorghieni, s-a îmbolnăvit și a dus cu sine ciuma în orașul natal, unde a murit împreună cu întreaga sa familie. Din Sighișoara, flagelul s-a răspândit rapid, mai întâi în orașele din vecinătate, Odorhei și Târgu Mureș. Deși la Sighișoara a fost chemat pentru combaterea

¹ Charles King, *Marea Neagră. O istorie*, Editura Polirom, Iași, 2015, p. 186-187.

² Daniel Panzac, *Quarantaine et lazarets: L'Europe et la peste d'Orient (XVIIe au XXe siècles)*, Edisud, Aix –en-Provence, 1986, passim.

³ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Editura Silex, București, 1993, p. 129.

⁴ *Ibidem*, p. 130.

epidemieii un chirurg din Praga, ciurma a răpus multe familii (circa 4000 de oameni). În scaunul Odorhei au decedat din cauza ciurmei circa 18 000 de persoane, în orașul Târgu Mureș au răposat 3 500 iar în scaunul Mureș au murit alți 15 000. La Sibiu, ciurma a ajuns în anul 1709, dar numărul victimelor a fost mult redus deoarece mulți sibieni au căutat refugiu împotriva molimii în satele din împrejurimi, deși nu toți și-au găsit scăparea.

Ciurma a afectat orașul Mediaș, comitatele Târnava și Turda, precum și o bună parte din populația comitatelor Cluj, Dăbâca și Solnoc. În vara anului 1710, molima a cuprins și orașul Cluj, unde am decedat 20 persoane în 16 iunie și 105 persoane în 12 iulie. În lunile iulie-august, au fost zile când au fost înmormântate 75 până la 82 de victime⁵. Mulți orașeni au părăsit Clujul, retrângându-se chiar miliția habsburgică, în afara unei restrânse garnizoane lăsate la porțile orașului. Ciurma s-a răspândit și în Maramureș. Numărul celor răpuși de ciurmă în 1709-1711, în 2 scaune secuiești (Mureș și Odorhei), precum și în orașele Sighișoara și Târgu Mureș a atins cifra de 40 500. Se adaugă cei decedați în comitatele Cluj, Turda, Solnoc, Maramureș, în scaunul Mediaș, murind în întreaga Transilvanie aproximativ 200 000 de oameni⁶.

Între epidemiile care au bătuit orașul Deva, în secolul al XVIII-lea, documentele din epocă au menționat ciurma din anii 1711-1719, apoi epidemia din 1738-1740, când au decedat 30 de persoane dintre bulgari precum și ciurma din 1770-1771⁷.

Între 1717-1719, o teribilă epidemie de ciurmă a cuprins treptat întreaga Transilvanie, cu excepția Bistriței, provocând zeci de mii de decese⁸. Ciurma a afectat Țara Făgărașului, puternic în 1717 dar și țara Românească și Moldova, în contextul unei perioade de foamete ca urmare a unei secete prelungite. Organismele debilitate din cauza foametei au fost expuse mai ușor contagiunii epidemiei de ciurmă care a reizbucnit în vara anului 1719 în Moldova, unde a ținut 6 luni și mulți oameni au fost răpuși de molimă⁹. Majoritatea celor uciși de molimă erau copii și tineri, mortalitatea infantilă fiind extrem de ridicată în Țara Bârsei și districtul Brașovului¹⁰. În nordul Transilvaniei ciurma s-a extins numai în 1719. Combaterea epidemiei a fost încredințată protomedicului sibian Samuel Koleseri care, prin măsurile preconizate, a mai limitat ravagiile ciurmei. Molima s-a stins treptat până în ianuarie 1720. În scaunul Ciuc au murit 10 748 persoane, în Trei Scaune circa 19 500 iar pe Pământul Crăiesc 26 213 (în total 56 461 de suflete)¹¹.

Între anii 1737 -1739, ciurma a pustiit din nou Transilvania și Banatul, dar și Țara Românească și Moldova, contagiunea fiind facilitată de și de perindarea pe teritoriul lor a armatelor austriece și ruse, cât și tătaro-otomane, toate infectate cu bacilul ciurmei. Orașul Aradul a fost afectat sever de epidemia de ciurmă care a bătuit între 1738-1740 și care a secerat sute de vieți¹². În legătură cu epidemia de ciurmă s-a ridicat în Arad, în anul 1746, statuia "Sfintei Treimi" , în semn de mulțumire adresată divinității pentru încetarea molimeii. Francesco Grisellini referindu-se la evenimentele anilor 1737-1739,

⁵ Paul Binder, *Epidemiile de ciurmă din Transilvania în secolul al XVIII-lea (1709-1795)*, în vol. ****Retrospective medicale. Studii, note și documente*, sub redacția dr. George Brătescu, București, 1985, p. 176.

⁶ Calcule efectuate de Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op. cit.*, p. 133.

⁷ Victor Șuiaga, *Deva. Contribuții monografice*, vol. I, Editura Emia, Deva, 2012, p. 102.

⁸ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op.cit.* , p. 142.

⁹ *Ibidem*, p. 139-140.

¹⁰ *Ibidem*, p. 143-144.

¹¹ Calcule la *Ibidem*, p. 145.

¹² Eugen Ghiță, *Organizarea administrativ-teritorială și structura populației comitatului Arad din secolul al XII-lea și până la începutul secolului al XIX-lea*, în Adrian Nițu (coord.), *Arad. Economie și societate*, ediția a II-a, vol. I, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017, p. 93.

în contextul războiului dintre Austria și Imperiul Otoman, menționează în Banat, dar mai ales în orașul Timișoara, flagelul ciumei, care a bântuit o vreme¹³.

Ca urmare a foametei amplificate de rechizițiile forțate dictate de susținerea războiului Austriei cu Imperiul Otoman, s-a declanșat epidemia de ciumă din 1737-1739, care s-a prelungit în unele localități din Ardeal până în 1743. În regiunea Bistriței, primele victime (4 țigani decedați în orașul Bistrița) au fost înregistrate încă în 1738, la Salva în 1742. Alte victime ale ciumei au murit în Zagra și Năsăud, pentru ca apoi ciuma să se extindă și în celelalte localități de pe valea Someșului¹⁴. În regiunea Bistriței, pierderile umane au fost considerabile, între 1741-1743 înregistrându-se 1125 cazuri de îmbolnăviri, dintre care 755 mortale¹⁵. Extinderea ciumei a fost favorizată și de sărăcia și foamea care s-au abătut asupra regiunii datorită ploilor abundente și înghețului, cu efect negativ asupra culturilor de cereale care n-au putut ajunge la maturitate. În scaunul Sibiu s-au înregistrat 4885 de cazuri mortale de ciumă, molima fiind virulentă în sudul Transilvaniei, în comitatele Alba, Făgăraș, Sibiu și Hunedoara. În 321 de localități din aceste comitate, până în 31 decembrie 1738 au decedat 25 685 locuitori iar 3559 s-au vindecat¹⁶.

Ciuma s-a manifestat virulent în Transilvania, în 1755-1757, reprezentând ultima epidemie majoră de ciumă în această provincie, fiind favorizată și de condițiile climatice nefavorabile, care au generat recolte slabe, populația fiind subnutrită¹⁷. Deosebit de afectată de molimă a fost Țara Bârsei, inclusiv Brașovul, un mare număr de decedați fiind români din Șcheii Brașovului (câteva mii). Ciuma a afectat și Zărneștiul și Săcele, precum și alte localități rurale¹⁸.

Un episod sporadic de ciumă a fost cel care a lovit regiunea Bistriței în anul 1771. În Transilvania, în 1770-1771, ciuma a bântuit numai în zonele marginale dinspre Țara Românească și Moldova, anume în Țara Bârsei, Trei Scaune și Ciuc, în districtul orașului Brașov murind 1645 de persoane (numai în 1770)¹⁹.

Efectul imediat al epidemiilor de ciumă a fost scăderea vizibilă a numărului de contribuabili, reducerea populației unor sate, scăderi demografice în toate localitățile afectate de molimă.

Măsuri de protecție contra epidemiilor. Instituirea de carantine

Datorită măsurilor preventive foarte severe (izolarea orașului, interzicerea deplasărilor, suspendarea târgurilor etc.) epidemia de ciumă a ocolit orașul Brașov iar în Țara Bârsei nu s-a extins decât limitat în anii 1710-1711²⁰. Primele măsuri eficiente de carantină au fost realizate în anul 1710 în orașul Brașov când, datorită ordinelor aspre ale comandantului orașului, ciuma a ocolit orașul. În Brașov, în 1770, au fost luate măsuri de carantină pe linia Oltului în baza Normativului sanitar al împărătesei Maria Tereza, pentru a împiedica răspândirea ciumei în oraș și împrejurimi²¹.

¹³ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, prefață, traducere și note de Costin Feneșan, ediția a II-a, Editura de Vest, Timișoara, 2006, p. 128.

¹⁴ Florin Valeriu Mureșan, *Calamități naturale și variații climaterice în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Impactul acestora asupra habitatelor umane din districtul românesc al Bistriței*, în "Anuarul Institutului de Istorie George Bariț" din Cluj-Napoca, Series Historica, XLIII, 2004, Editura Academiei Române, București, 2005, pp.119-120.

¹⁵ Egon Dörner, *Date privind evoluția ciumei în Transilvania în perioada anilor 1738-1739*, în *Sabin Manuilă. Istorie și demografie. Studii privind societatea românească în secolele XVI-XX*, Cluj-Napoca, 1995, p. 199.

¹⁶ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op.cit.*, p. 151.

¹⁷ *Ibidem*, p. 157.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 158-159.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 162-163.

²⁰ Cornel Jiga, *Ciuma de la 1709-1711 și de la 1717-1720 la Brașov, în cronicile și documentele timpului*, în ****Istoria Medicinii. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 72-73.

²¹ Ion Dumitrașcu, Mariana Maximescu, *O istorie a Brașovului din cele mai vechi timpuri până la începutul secolului XX*, Editura Libris Editorial, Brașov, 2017, p. 40-41.

În 1739, orașele Cluj, Sibiu, Turda și Târgu Mureș au fost izolate din cauza epidemiei de ciumă și supuse regimului de carantină. În 1740 autoritățile habsburgice au decis să adopte un serviciu de carantine mai sever la hotarele Transilvaniei și Banatului, pentru a o feri de molime. În 12 iulie 1740 a apărut decizia imperială de înființare a unor carantine permanente la trecătorile dinspre Țările Române, la Oituz, Ghimeș și Gheorghieni (spre Moldova), Turnu Roșu, Bran și Buzău –Tabla Buții (spre Țara Românească) și la Orșova și Panciova (în Banat)²². În pofida măsurilor adoptate ciuma răbufnește din nou în Transilvania în 1742-1743, deși cu o virulență mai scăzută.

În această perioadă s-au angajat în Transilvania la nivel de regiuni, medici și chirurghi cu studii așa cum cerea legea, s-a reglementat activitatea lor, modul de funcționare al farmaciilor și au luat naștere cordoanele de pază sanitară de la graniță. Regimentul II de graniță cu sediul la Năsăud avea și rol sanitar, trebuind să stopeze extinderea epidemiilor din Moldova în Transilvania. Călătorii trebuiau să staționeze la punctele carantinale o anumită perioadă, pentru a fi supravegheați medical de personalul sanitar din stațiile de carantină și pentru a trece printr-un proces de dezinfectare împreună cu mărfurile deținute. Perioada de staționare era hotărâtă în funcție de situația epidemiologică de peste graniță și de teoriile referitoare la modul de transmitere al ciumei²³.

Pentru veacul al XVII-lea, autoritățile habsburgice au luat măsuri eficiente de stăvilire a epidemiilor, prin organizarea unor carantine la granițele Imperiului, inclusiv în Banat, la Jupalnic. Johann Kaspar Steube (1747-1795), un călător german aflat în trecere prin părțile noastre, între 1772-1781, a descris cu numeroase amănunte condițiile de viață și măsurile severe de protecție luate de autorități pentru stăvilirea pătrunderii bolilor și epidemiilor în Imperiu, în special privind evitarea contactului direct dintre persoanele ciumate și cele sănătoase²⁴. Durata șederii obligatorie a călătorilor care veneau din Țara Românească sau din Imperiul Otoman era de minim 21 de zile. Inclusiv mărfurile venite din Imperiul Otoman erau supuse perioadei de carantină, în spații special amenajate în acest scop la Jupalnic.

Datorită măsurilor draconice adoptate la posturile carantinale de la marginile Transilvaniei și Banatului (izolare de 40 de zile pentru străini), epidemia de ciumă din 1795-1796 din Țara Românească

²² Erna Lesky, *Frontul austriac împotriva ciumei la granița militară cezaro-crăiască*, în vol. *Din istoricul luptei antiepidemice în România*, Editura Medicală, București, 1972, p. 105.

²³ Floarea Elena Trișcaș, *Epidemiile și măsurile de eradicare a lor în zona Bistriței, secolele XVIII-XIX (prima jumătate)*, teză de doctorat, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca, 2013, pp. 87-96, 147-155.

²⁴ ****Călători străini despre Țările Române*, Supliment II, volum întocmit de Ștefan Andreescu (coord.), Editura Academiei Române, București, 2016, pp. 321-322: "...Îndată ce o persoană trece de pe teritoriul turcesc, ea este condusă în camera aflată în imediata apropiere a palisadelor exterioare. Aici este verificată și condusă în interiorul Carnatinei. Clădirea cea mare a Carantinei este formată din foarte multe despărțituri sau camere, aflate toate la parter și separate una de alta prin palisade deosebite, astfel că se găsesc la o depărtare de cel puțin un stângen una de alta. Motivul este că, atunci când o persoană aflată în veriificări ar încerca să-și strecoare mâna prin vreo deschizătură, ea să nu poată prinde mâna alteia, care ar dori să facă același lucru. În acest fel, neputându-se atinge, persoana nu poate fi afectată de ciumă și nici să o transmită altcuiva. Între aceste despărțituri se află coridoare și locuri largi, pe unde cei verificați se pot plimba și, în cazul în care le-a expirat perioada de ședere în carantină, aceștia trebuiau să evite să se amestece cu cei nou-veniți. Dacă s-ar întâmpla așa ceva – lucru de altfel prea puțin probabil, datorită amenajărilor- aceștia sunt nevoiți să reînceapă perioada de ședere în carantină. În mijlocul clădirii amintite se află remize mari, în care se depozitează mărfurile venite din Turcia, care sunt inspectate acolo de funcționari anume destinați. Când aceste remize sunt pline până la refuz – ceea ce se întâmplă foarte des-, căruțele trebuie să aștepte pe teritoriul turcesc până se face loc liber...Nu numai persoanele care vin din Turcia – indiferent de rangul lor- ci și oricine a pătruns cât de puțin pe teritoriul turcesc trebuie să se conformeze reglementărilor stricte de carantină. Mai mult, dacă cineva a atins cumva gardul, acolo unde este simplu, atunci este obligat firește, dacă este surprins de un slujitor afectat curățeniei) să intre de îndată în carantină. Același lucru se întâmplă și dacă vreo persoană o atinge pe alta aflată în veriificări, chiar dacă ar fi numai cu vârful hainei. Prin cei aflați la veriificări sunt înțeleși fie cei intrți în carantină cu obligația de a șede acolo, fie cei care ajung cumva în contact cu aceștia, adică felcerul Carantinei, veriificatorul mărfurilor și toți slujitorii afectați la curățenie..."

și Moldova n-a pătruns în aceste provincii, cu excepția unor cazuri izolate - la carantina din Timiș de lângă Brașov, în satul Rotbav din Țara Bârsei și în unele așezări rurale din scaunele secuiești²⁵.

În contextul epidemiilor de ciumă, variolă, holeră, autoritățile centrale habsburgice și cele locale din Transilvania și Banat iau măsuri de stopare a maladiilor, pentru a preveni îmbolnăvirea în masă a populației cu aceste boli necruțătoare. Una dintre direcțiile de modernizare a societății în atenția Curții din Viena a fost aceea a îmbunătățirii asistenței sanitare, care în mediul rural lipsea aproape cu desăvârșire. Pentru prevenirea contaminărilor, populația trebuia să respecte anumite norme de igienă și de alimentație.

În toamna anului 1804, în Bihor, medicul comitatului, Iosif Sandorfi, atrăgea atenția oficialităților asupra pericolului răspândirii bolilor contagioase și recomanda o serie de măsuri de prevenire a contagiunii: bolnavii să fie vizitați numai de persoanele însărcinate cu îngrijirea lor, să nu fie instalați mai mulți bolnavi în încăperi mici sau doi în același pat, camera bolnavului trebuia aerisită zilnic, curățenia trebuia păstrată, rufele de corp spălate cât mai des. În caz de deces, nu trebuia permis accesul vizitatorilor iar lucrurile defunctului puteau fi utilizate numai după ce erau spălate foarte bine și afumate cu fum din semințe de brad²⁶.

O concluzie scurtă

Epidemiile de ciumă au bătut cu virulență în Transilvania, Banat și părțile vestice în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, dar măsurile severe luate de autoritățile habsburgice de stabilire a unor carantine la marginile spre Țara Românească, Moldova și Imperiul Otoman au determinat, în a doua jumătate a secolului Luminilor, stoparea molimei, numărul morților scăzând semnificativ. Impactul demografic este imposibil a fi cuantificat exact dar unele orașe și localități rurale au pierdut un procent semnificativ din populația lor.

BIBLIOGRAPHY

Binder, Paul, *Epidemiile de ciumă din Transilvania în secolul al XVIII-lea (1709-1795)*, în vol. ****Retrospective medicale. Studii, note și documente*, sub redacția dr. George Brătescu, București, 1985.

****Călători străini despre Țările Române*, Supliment II, volum întocmit de Ștefan Andreescu (coord.), Editura Academiei Române, București, 2016.

Cernovodeanu Paul, Binder Paul *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Editura Silex, București, 1993.

Dörner, Egon *Date privind evoluția ciumei în Transilvania în perioada anilor 1738-1739*, în *Sabin Manuilă. Istorie și demografie. Studii privind societatea românească în secolele XVI-XX*, Cluj-Napoca, 1995.

Dumitrașcu Ion, Maximescu Mariana, *O istorie a Brașovului din cele mai vechi timpuri până la începutul secolului XX*, Editura Libris Editorial, Brașov, 2017.

Ghiță, Eugen *Organizarea administrativ-teritorială și structura populației comitatului Arad din secolul al XII-lea și până la începutul secolului al XIX-lea*, în Adrian Nițu (coord.), *Arad. Economie și societate*, ediția a II-a, vol. I, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017.

Griselini, Francesco *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, prefață, traducere și note de Costin Feneșan, ediția a II-a, Editura de Vest, Timișoara, 2006.

Ilea Ana, Borcea Liviu, *Măsuri de ocrotire a sănătății. Primul spital*, în Ioan Degău, Nicolae Brânda (coord.), *Beiușul și lumea lui. Studiu monografic*, Editura Primus, Oradea, 2008.

²⁵ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op.cit.*, p. 178.

²⁶ Ana Ilea, Liviu Borcea, *Măsuri de ocrotire a sănătății. Primul spital*, în Ioan Degău, Nicolae Brânda (coord.), *Beiușul și lumea lui. Studiu monografic*, Editura Primus, Oradea, 2008, p. 393.

Jiga, Conel, *Ciuma de la 1709-1711 și de la 1717-1720 la Brașov, în cronicile și documentele timpului*, în ****Istoria Medicinii. Studii și cercetări*, București, 1957.

King, Charles, *Marea Neagră. O istorie*, Editura Polirom, Iași, 2015.

Mureșan, Florin Valeriu, *Calamități naturale și variații climaterice în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Impactul acestora asupra habitatelor umane din districtul românesc al Bistriței*, în "Anuarul Institutului de Istorie George Bariț" din Cluj-Napoca, Series Historica, XLIII, 2004, Editura Academiei Române, București, 2005.

Panzac, Daniel *Quarantaine et lazarets: L'Europe et la peste d'Orient(XVIIe au XXe siècles)*, Edisud, Aix –en-Provence, 1986.

Șuiaga, Victor *Deva. Contribuții monografice*, vol. I, Editura Emia, Deva, 2012.

Trișcaș, Floarea Elena *Epidemiile și măsurile de eradicare a lor în zona Bistriței, secolele XVIII-XIX (prima jumătate)*, teză de doctorat, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca, 2013.